

Müstəqil Ağayev

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Qabaqcıl Maarif Xadimi

Həsən bəy deyir ki, bəzi insanlar bir sıra hadisələrin səbəblərini və verə biləcəyi nəticələrini doğru anlamadıqlarından özləri-özlərinə ziyan vururlar. Məsələn, vaxtilə Azərbaycan ərazisində olan çoxlu meşələrin qınılması buna misaldır. Yerli əhali bilmirdi ki, meşələr yağış və torpağın münbitliyi üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də hər yerdə meşələri qırıb tələf edirdilər. İndi quraqlıqlar zamanı kəndlilər bayatı oxuyurlar ki, "keçən günə gün çatmaz, calasan günü günə". Meşə ilə quraqlıq arasında əlaqə. Duyğular vasitəsilə dərk edilə bilməz. Bunun üçün ağıl, məntiqi təfəkkür lazımdır.

Zərdabi idrak prosesində duyğu orqanlarının rolundan danışarkən bir neçə dəfə etmişdir ki, duyğularımız xarici aləmdəki şeylərin surətidir. O, gözləri misal götürərək göstərir ki, Günün işığı Yer üzünə düşəndə orada olan hər bir şeyin üstə düşüb, onları işıqlandırır. O vaxtda hər şeyin bir zərresindən günün şəfəqi göz üstünə düşür. İnsan bir şeyə, məsələn, qələmə baxan vaxtda onun işıqlanmış zərresindən günün şəfəqi göz üstünə düşür. Bu zərrelərdən şəfəqləq göz büllurundan keçib, onun dalında cəm olub, sonra gedib beyin pərdəsinin üstə qələmin surəti düşür. ("Həyat" qəzet, 110, 111-ci sayları, 20 noyabr, 1 dekabr 1905-ci il).

Həsən bəy idrakın obyektiv gerçək məzmununa malik olmasını qəti bir inamla bildirir. Zərdabinin əsərlərində "bəxt", "tale", "qismət" kimi dini ehkamların tənqidinə geniş yer verilmişdir. O yazırdı ki, bu dini ehkamların geniş yayılması nəticəsində müsəlmanlar "hər kəsin alnına nə yazılıbsa, onu görəcəyəm", "allahdan buyruq, ağızıma quyuq" – deyə tərkislah edilmişlər.

H.B.Zərdabi fəlsəfənin əsas məsələsinimaterialistcəsinə həll etdiyi kimi, idrak məsələsinə də materialist mövqeyindən yanaşır. O qeyd edir ki, təbiətdə olan bütün cisimler, hadisələr insan şüuru tərəfindən dərk olunur. Həsən bəy belə bir fikir yürüdü ki, insan öz şüuru ilə bütün dünyanı dərk edə bildiyinə görə dünyanın padşahıdır. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazır: "Hərğah diqqət ilə mülahizə edərsən, aşkar olur ki, insan nəinki heyvanata, tamamilə dünyaya malikdir. Əql ilə hər bir şeyin səbəbini axtarıb tövr ilə elmlər bina edib, su ilə maşınlar, külək ilə dəgirman, su buğu ilə atəş ərradəsi (gəmisini) və qeyrə işlədib hətta göydə olangünün istisi ilə maşınlar bina edir. Pə aql və elm ilə insan tamamilə dünyanı təsərrüf edə bilər". ("Əkinçi" qəzeti, 1875-ci il, 4-cü say)

Həsən bəy Zərdabinin idrak haqqındakı düşüncələrini özündə əks etdirən məqalələrindən belə bir nəticə çıxır ki, Zərdabiye görə, idrakın mənbəyi və obyekt xarici aləmdir. Obyektiv aləmin predmet və hadisələri bizim hiss üzvlərimizə təsir edir və bizdə duyğular yaranır. O, obyektiv aləmi idrakın əsası hesab etmiş, idrakın özünü də həmin obyektiv aləmin insan beynində əks olunması kimi anlamışdır. Bu prosesi alim belə izah edir: "Məlumdur ki, gördüyümüz

predmetin surəti göz pərdəsində əks olunur və oradanbeynə verilir, biz predmetə baxmaqdan əl çəkəndə onun göz pərdəsi üzərindəki surəti dərhal deyil, müəyyən qısa vaxtdan sonra bitir". ("Kaspi" qəzeti, 1899-cu il, 256-cı sayı).

Bu da göstərir ki, obyektiv aləmin beynimizdə əks olunması

Həsən bəy Zərdabinin fəlsəfi görüşləri

duyğulardan başlayır. Duyğular isə obyektiv aləmin beynimizdə əksi, surəti olduğuna görə duyğular olmadan idrak mümkün deyil.

O, eyni zamanda, hərəkət haqqında da öz mülahizələrini bildirir və göstərir ki, hərəkət obyektiv mahiyyət daşıyır. Və insandan asılı olmayaraq mövcuddur. Bu barədə "Əkinçi" qəzetində öz fikrini belə izah edir: "Dünya bir şeydir ki, həmişə dövrən edir və insan bu tövr dünyanıgerdüşünə görə gərəkhəbələ öz rəftarını da dəyişdirsin. Nəcə ki, məsəlir, deyərlər" Zəmanə sənə saz olmasa, sən zamanəyə saz olgunan". Pəs olmaz ki, dünyadə həmişə bir qaidə ilə rəfdar olsun. Bizim zəmanə dəyişilməyi, əlbəttə, hər ahlayan kəsə məlumdur və bu tövr zəmanənin dəyişilməyi bizim ilə degil ki, zəmanəni

miyyətdə yaşamaq uğrunda daim bir mübarizə mövcuddur Yeni ilə köhnə, vaxtını keçirmiş arasında, tərəqqi ilə tənəzzül arasında, elm ilə dini mövhumat, cəhalət arasında daim mübarizə gedir. Bu mübarizəni saxlamaq mümkün deyildir

Zərdabi düşünürdü ki, əgər təbiətdə yaşamaq uğrunda mübarizə olmasaydı təbiətdə yekcinslik yaranardı. Hava uğrunda, işıq uğrunda, azuqə uğrunda bitki və heyvanlar həmişə bir-biri ilə mübarizə aparırlar Bu mübarizə onların irəliləməyə doğru inkişafına kömək edir, ki-

bunların törəmə səbəblərini, aradan qaldırılması yollarını axtarıb tapsın. Onu ən çox düşündürən—insanların nadanlığı, avamlığı, cahilliyi, şüurca, mənəviyyatca başqa xalqlara nisbətən geri qalmaları, zülmə, istismara etiraz etmədən boyun əymələri və sair məsələlər idi.

Zərdabi görürdü ki, insanlar kainatın, təbiətin, təbiətdə olan canlı və cansızların allah tərəfindən yaradıldığını, hər şeyin allahın iradəsindən asılı olduğunu, çətinliklə qarşılaşan insanın bu çətinlikdən xilas olması üçün böyük yara-

Gün onları hər ikisindən də böyükdür və Küreyi-ərz Aydan çox böyük olduğundan onun kölgəsi də böyükdür və böyük kölgəyə kiçik Ay tez-tez rast gəlir və gələndə onun içində çox olur. Amma Gün Aydan çox-çox böyükdür. Beləde Ayın kiçik kölgəsi böyük Günü tutmaq, yeni örtmək çox çətinindir. Gün ona az rast gəlir və gələndə onun içində çox qalır. Bu səbəbə Ay tutulanda Yer üzündə gecə olan yerlərin hamısında onun tutulması görünür. Amma Gün tutulanda yer üzündə gündüz olan yerlərin hamısında onun tutulmasını görmək olmaz". ("Torpaq, su və hava").

Zərdabi yazır: "Badukubədə gündə xəzri gətirən toz gözümüzü doldurur, Lakin indiyəcən küləkdən və onun səbəblərindən danışmadığımız səbəb olan budur ki, bizim adam "hər şey allahdandır"-deyib, onun səbəbini axtarana eyb tutur"

Zərdabi görürdü ki, insanlar kainatın, təbiətin, təbiətdə olan canlı və cansızların allah tərəfindən yaradıldığını, hər şeyin allahın iradəsindən asılı olduğunu, çətinliklə qarşılaşan insanın bu çətinlikdən xilas olması üçün böyük yaradana dua və şükr etməli olduqlarını təbliğ edən din xadimləri və mollalar artıq öz hədlərini aşurlar. Bunun qarşısını almaq üçün insanları maarifləndirmək, elm və biliyə əsaslanan həqiqəti insanlara çatdırmaq lazımdır...

dəyişilməkdən saxlaya". ("Əkinçi" qəzeti, 1875-ci il, 1-ci sayı).

Həsən bəy deyir ki, materiya yox olmur, o, bir formadan başqa bir müvafiq formaya çevrilir. Deməli, materiya yox olursa, onda hərəkət də yox olmur, o, bir şəkildən başqa bir şəkildə çevrilir.

Zərdabi Yer ilə səma cisimləri olan Ay və Günəş arasında qarşılıqlı əlaqə və bağlılığın olmasını, bunların bir-birinə təsir etdiklərini və bu təsir nəticəsində Yer üzərində olan şeylərin hərəkətə gəlməsini, okeanlarda suyun qalxmasını, zəlzələnin baş verməsini, vulkanların püskürməsinə elmi dəlillər əsasında çox gözəl başa salır.

Zərdabi ömrünün axırına qədər cəhaləti, dini mövhumatı, xurafatı kəskin tənqid etmiş, insanları mövhumatın, cəhalətin, avamlıq və nadanlığın paslı zəncirindən xilas etməyə çalışmış, onların elmi bilik əldə etmələrinə, təbiət və kainatda, habelə cəmiyyətdə baş verən hadisələrin mahiyyət və məzmunundan baş çıxarmalarına say göstərmişdir.

Həsən bəy məqalələrində səbəb və nəticə əlaqələri ilə yanaşı, əksliklərin mübarizəsi məsələsinə də toxunmuşdur. O, belə hesab edir ki, istər təbiətdə, istərsə də cə-

min yaşamağa qabil olduğunu sübut edir. Həsən bəy "Zindəganlıq dəvəsi" və yaxud "Dirilik mübarizəsi" adlı məqaləsində bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazırdı: "Dünyada olan heyvanat və nəbatat həmişə bir-biri ilə, ələlxüsus öz həmcinsləri ilə azuqə dəvəsi edirlər və hər kəs bu dəvədə düşməyə artıq (üstün) gəlmiş, dünyada qalib zindəganlıq edir və məğlub olanlar xərəkətdən ayrılıb gün-gündən artıq zəif olub, axırdə tələf olurlar...belə dəvəyə elmi-hikmət zindəganlıq dəvəsi deyir". ("Həyat" qəzeti, 1906-cı il, 3-cü sayı).

Bu böyük şəxsiyyəti rahatsız edən ən mühüm və vacib məsələlərdən biri köhnəliklə, vaxtı keçmiş adət-ənənələrlə, yüz illərlə insanların şüurunda dərin kök salmış, tərəqqiyə, inkişafa, yüksəlişə mane olan cəhalət və mövhumata qarşı mübarizədə qarşı tərəfin güclü olması idi. Lakin buna baxmayaraq, Həsən bəy ruhdan düşmür və başladığı mübarizədən çəkinmirdi.

Həsən bəy Zərdabi cəmiyyətin ictimai, iqtisadi və mədəni cəhətdən geriliyini, cəhalət və mövhumatın, zülm və istismarın ədalətsizliyini, hüquqsuzluğun hökm sürdüyünü görürdü. çalışırdı ki, bütün

dana dua və şükr etməli olduqlarını təbliğ edən din xadimləri və mollalar artıq öz hədlərini aşurlar. Bunun qarşısını almaq üçün insanları maarifləndirmək, elm və biliyə əsaslanan həqiqəti insanlara çatdırmaq lazımdır.

Həsən bəy Zərdabinin "Torpaq, su və hava", "Yeni ulduzlar", "Ayın fazalarının Yer üzərində üzvi həyata təsiri", "Marsda insan yaşayır mı?" əsərləri bilavasitə bu məqsədə xidmət edirdi. Bu əsərlər sübut edir ki, səma cisimləri və təbiət hadisələri haqqında ruhanilərindədikləri cəfəngiyatdır, həqiqəti əks etdirmir, insanları yaşamaq uğrunda mübarizə aparmaqdan çəkindirir, onlara öz qüvvə və bacarıqlarına güvənməyə mane olurlar.

Zərdabi göstərir ki, Ayın və Günəşin tutulmasında nə allah, nə də onun "kəməkçiləri" olan mələk, cin və şeytanişirak edirlər. Burada əsas rol qanunauyğunluqlar oynayır: "Günün tutulması Küreyi-ərzə Günün arasında və üçünün bir cərgədə olmasıdır ki, Ay yeni olan zaman olur, beləde Gün Ayın kölgəsinin içine daxil olmaq gərəkdə gündüz olsun, gecə olsa, məlum etməz. Ayın Gündən çox tutulmasının səbəbi odur ki, Ay, Küreyi-ərz və Gün bir boya deyillər.

("Əkinçi" qəzeti, 1876-cı il, 22-ci sayı).H.B.Zərdabi artıq başa düşmüşdü ki, insanların əl-qolunu buxovlayan, onların zehinlərini kütəşdirən, gözlərini "kor" edən mövhumat və cəhaləti məhv etmək üçün irəlində çox böyük işlər görmək lazımdır. Bu böyük işlər nədən ibarət idi?—Geniş maarifçilik işi aparmaqla xalq kütlələrinin gözlərini açmaq, konkret vasitələrlə onlara dost və düşmənlərini göstərmək, inkişafın, tərəqqinin, şüurun geri qalmasına səbəb kimi dini fanatizmi, cəhaləti, avamlığı və nadanlığı ortadan qaldırmaqdan ibarət idi.

Köhnəliyə, vaxtı keçmiş adət-ənənələrə, insanları cəhalətdə saxlayan dinə və onun təbliğatçıları olan ruhanilərə, mollalara, şəriət hökmlərinə qarşı mübarizədə qüvvələri birləşdirmək və həmrəy olmaqdan ibarət idi. Əslində bu fikir, bu düşüncə özlüyündə mükəmməl idi, lakin onu həyata keçirmək olduqca çətin və qorxulu idi. Çünki insanlar o qədər cəhalət bataqlığına batmışdılar ki, onları həmin bataqlıqdan çıxarmaq üçün əl uzadan adamlardan çumadan qorxan kimi çəkinir və qorxurdular.

Avam valideynlər uşaqlarını beləməktəblərə buraxmır, "kafir" olmaqdan, ruhanilərin lənətindən, axirətdə cəhənnəm əzabından qorxurdular. Qaraquruçular məktəbə gedən uşaqları yolda daşa basır, döyür və valideynlərini təhqir edirdilər. Bütün bunların canlı şahidi olan Zərdabi başqa çıxış yolları üzərində fikirləşir və daha qüvvətli təsir edə bilən vasitələr axtarırdı. Nəhayət, belə bir vasitə tapıldı". Bu, 1875-ci ildə nəşrə başlayan "Əkinçi" qəzeti idi. Dövrün açıq fikirlili, mütərəqqi düşüncəli, vətənpərvər ziyalıları qəzetin ətrafına topladılar.